

УДК 338.22 : 316.43 (477)

Нікішина О.В.

докторка економічних наук,
старший науковий співробітник
завідувачка відділу ринкових механізмів та структур
E-mail: ksenkych@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7172-3551

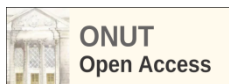
Щербак А.В.

кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
відділ ринкових механізмів та структур
ДУ «Інститут ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України»
Французький бульвар, 29, м. Одеса, Україна, 65044
E-mail: av.shcherbak@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7607-5266

РОЗДРІБНА ТОРГІВЛЯ В УКРАЇНІ: СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАХОДИ СЕЛЕКТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ*

Стаття містить результати досліджень, присвячених проблемам оптимізації державного регулювання у роздрібній торгівлі України. Визначені тенденції розвитку роздрібною торгівлі в нашій країні, найважливіші проблеми, які існують у цьому секторі. З'ясовані причини та наслідки існування недобросовісних торгових практик у взаємовідносинах між вітчизняними торговельними мережами та їх постачальниками. Досліджено зміни у системі регулювання в ЄС, пов'язані з ухваленням Директиви 2011/7 «Про протидію простроченню платежів у торгових операціях» та Директиви 2019/633 «Про недобросовісні торгові практики у відносинах між підприємствами у ланцюгу постачання сільськогосподарських та харчових продуктів». На основі аналізу досвіду ЄС та ситуації в нашій країні обґрунтовано необхідність та визначені інституційні заходи селективного регулювання роздрібною торгівлі в Україні. Обґрунтовано необхідність та запропоновано шляхи удосконалення системи контролю за діяльністю ринків.

Ключові слова: роздрібна торгівля, роздрібні торговельні мережі, селективне регулювання, недобросовісні торгові практики.

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Однією з передумов динамічного зростання сучасної економіки, підвищення її конкурентоспроможності є ефективне державне регулювання. Це стосується також такого важливого сектору, як роздрібна торгівля. Система державного регулювання у роздрібній торгівлі має забезпечити прозорий та передбачуваний порядок здійснення торговельної діяльності, рівність умов для всіх учасників ринку, захист конкуренції, недопущення зловживань та дискримінації, підтримку малого та середнього бізнесу і науково-технічного прогресу. Водночас ця система не повинна створювати зайві адміністративні бар'єри. Оцінюючи сучасний стан роздрібною торгівлі в Україні, слід зазначити, що багато існуючих проблем та диспропорцій є результатом недостатньої ефективності системи державного регулювання в цьому секторі.

Необхідно також враховувати, що роздрібна

торгівля є кінцевою ланкою виробничого ланцюжка. Це дозволяє впливати на умови обігу товару на вертикально суміжних ринках. Тому диспропорції у цьому секторі гальмують розвиток інших секторів економіки, насамперед сільського господарства та харчової промисловості.

Перегляд існуючих підходів та пошук нових особливо актуальний у сучасних умовах, коли воєнні дії призвели до глибокої економічної кризи в Україні, швидкого зростання цін, зниження доходів населення. З іншого боку, виникло також «вікно можливостей», коли можна швидко здійснити певні реформи.

Аналіз останніх публікацій по проблемі.

Тенденції розвитку роздрібною торгівлі у світі та в Україні, іноземний досвід регулювання цього сектору досліджені у працях вітчизняних вчених: І.Віннікової, А.Герасименко, О.Кавун, В.Лісіці, І.Миколайчука, І.Пономаренка, Ю.Силкиної, І.Юрка, В.Ящука тощо.

*Публікацію підготовлено в межах НДР Селективне регулювання розвитку товарних ринків» (№ державної реєстрації 0122U000825)

Грунтовне дослідження теоретичних і прикладних засад функціонування і динаміки внутрішньої торгівлі, механізмів її управління та регулювання здійснено у монографії «Внутрішня торгівля України» [1].

Однак у світовій економіці та системі державного регулювання роздрібною торгівлі багатьох країн відбуваються нові трансформації, які недостатньо проаналізовані у зазначених працях. Під час війни швидко змінюється ситуація в нашій країні. Це викликає необхідність підготовки пропозицій з урахуванням сучасних реалій.

Формулювання цілей дослідження. Мета статті – на основі дослідження тенденцій розвитку роздрібною торгівлі в Україні, досвіду державного регулювання цього сектору в ЄС обґрунтувати інституційні заходи регулювання роздрібною торгівлі в нашій країні на основі селективного підходу.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. На початку 1990-х років в Україні було легалізовано приватний бізнес, проведено лібералізацію цін, скасовано державну монополію зовнішньої торгівлі, розпочато приватизацію. Це сприяло швидкому розвитку роздрібною торгівлі.

У розвитку цього сектору в Україні можна виділити три етапи. На першому етапі ненасиченість споживчого ринку, що забезпечувала високу рентабельність, разом із низькими вхідними бар'єрами сприяли залученню у роздрібну торгівлю багатьох підприємств. Поряд з магазинами, що існували раніше, відк-

рилося чимало нових. Водночас відбувалася деконцентрація торгової діяльності. Якщо 1991 року в Україні діяли 1506 ринків, на яких продавалася в основному сільськогосподарська продукція, то 2000 року працювали 2514 ринків, і на них реалізовувалась переважно продукція харчової промисловості та непродовольчі товари.

Другий етап розпочався наприкінці 1990-х років. Насичення ринку сприяло посиленню конкуренції. Зросла культура обслуговування, відкривалося дедалі більше магазинів нових форматів, насамперед супермаркетів, виникли торговельні мережі.

Сучасний, третій етап характеризується тим, що провідну роль у секторі роздрібною торгівлі відіграють торговельні мережі. Відбувається їх подальша концентрація, скорочення частки неорганізованою торгівлі.

Як видно з табл.1. у роздрібною торгівлі в 2020 році діяло 593,3 тис. суб'єктів господарювання, у т.ч. 22,2 тис. підприємств - юридичних осіб та 579,6 тис. фізичних осіб – підприємців (ФОП). Щоправда, значна частина ФОП реально є найманими працівниками. Порівняно з 2010 роком кількість підприємств скоротилася на 38,3%, ФОПів – на 36,5%. У 2020 році у цій сфері діяли 58 суб'єктів великого підприємництва, 910 – середнього, 592,3 тис. – суб'єктів малого підприємництва. За 10 років кількість суб'єктів великого підприємництва не змінилася, кількість суб'єктів середнього – зменшилась на 26%, кількість суб'єктів малого підприємництва зменшилась на 36,5%.

Таблиця 1

Кількість діючих суб'єктів господарювання у роздрібною торгівлі України*

Роки	Кількість суб'єктів господарювання	в тому числі		Частка фізичних осіб-підприємців, %
		підприємств – юридичних осіб	фізичних осіб-підприємців	
2010	934998	22237	912761	97,6
2012	637280	20444	616836	96,8
2014	745206	17111	728095	97,7
2015	736287	16683	719604	97,7
2016	674551	14077	660474	97,9
2017	609974	14907	595067	97,6
2018	588379	15060	573319	97,4
2019	591829	15188	576641	97,4
2020	593264	13717	579547	97,7

*укладено авторами за даними Державної служби статистики України [2]

У роздрібною торгівлі в 2020 році працювали 1507, 2 тис. осіб, 16,6% від усіх зайнятих на суб'єктах господарювання. Така значна частка зайнятих у цьому секторі свідчить, що роздрібна торгівля відіграє важливу роль у збереженні соціальної стабільності в нашій країні. Це було особливо важливо у 1990-ті роки, коли в умовах глибокої економічної кризи збанкрутувало чимало підприємств. Значна частина їх працівників почала працювати у торгівлі.

Водночас, як видно з табл.2, з 2010 по 2020 рік

кількість зайнятих у роздрібною торгівлі скоротилася на 22,7%. Більшість робочих місць було ліквідовано з 2010 по 2012 рік, що свідчить про вкрай несприятливий підприємницький клімат того періоду. При цьому зайнятість на суб'єктах великого підприємництва зросла за 10 років на 47,7%. На суб'єктах середнього підприємництва вона знизилася на 7,5%, причому їхня частка у загальній зайнятості зросла. Кількість зайнятих на суб'єктах малого підприємництва скоротилася майже у півтора рази.

Таблиця 2

Кількість зайнятих працівників у роздрібній торгівлі України*

Роки	Всього працівників	у тому числі					
		на суб'єктах великого підприємництва		на суб'єктах середнього підприємництва		на суб'єктах малого підприємництва	
		кількість	%	кількість	%	кількість	%
2010	1949590	177573	9,1	184702	9,5	1587315	81,4
2012	1632741	223853	13,7	162538	10,0	1246350	76,3
2014	1553293	208288	13,4	150339	9,7	1194666	76,9
2016	1423653	196405	13,8	145835	10,2	1081413	76,0
2017	1409163	204214	14,5	148613	10,5	1056336	75,0
2018	1506020	228015	15,1	161160	10,7	1116845	74,2
2019	1509252	250797	16,6	165492	11,0	1092963	72,4
2020	1507192	262369	17,4	170902	11,3	1073921	71,3

*укладено авторами за даними Державної служби статистики України [2]

У 2020 році 67,8% працівників роздрібної торгівлі працювали у ФОПів. При цьому вони забезпечили лише 24,6% доданої вартості сектору. Це свідчить про суттєві відмінності в ефективності між суб'єктами господарювання. Частково ця обставина пояснюється тим, що малий бізнес не показує значної частини обороту.

Статистичні дані свідчать, що у секторі роздрібної торгівлі спостерігаються суперечливі тенденції. З одного боку, зменшення кількості суб'єктів господарювання та зайнятості є негативним чинником. Водночас зростання концентрації, збільшення кількості зайнятих на великих підприємствах торгівлі сприяє підвищенню ефективності.

Торгівля робить вагомий внесок у ВВП України. Частка оптової та роздрібної торгівлі у ВВП нашої країни становила 2020 року 16,3%, що перевищує частку сільського господарства чи обробної промисловості. Вона суттєво зросла порівняно з 2010 роком, проте останніми роками, незважаючи на деякі коливання, практично не змінилася.

Висока частка торгівлі багато в чому пояснюється деіндустріалізацією України, внаслідок чого майже половина товарів, що продаються в нашій країні (47,7% у 2021 р.) – імпортного виробництва. Особливо велика частка імпорту у продажу непродовольчих товарів. В Україні виробляється лише 6,2% одягу, 7,8% взуття, 2% годин та ювелірних виробів, 8,5% побутових електроприладів, 20,4% ігор та іграшок, що реалізуються у торгівлі. Щоправда, частка непродовольчих товарів, вироблених в Україні, зросла з 32,6% у 2016 році до 34,5% у 2020 році. Водночас частка продовольчих товарів, вироблених в нашій країні, знизилася за цей період з 82,2% до 77,6%.

Слід враховувати, що статистика завищує реальний внесок торгівлі у створення доданої вартості нашій країні. Це пов'язано з застосуванням низкою підприємств схем мінімізації оподаткування, при яких товар продається посередникам за низкими цінами, а також перерозподілом доходу на користь торговельних мереж.

Для розвитку торгівлі необхідним є перехід до селективного регулювання. Селективне регулю-

вання розвитку товарних ринків – цілеспрямований вплив держави на певні сектори («точки зростання») або розриви товарно-фінансових потоків у системах вертикально суміжних товарних ринків [3, с. 13]. Воно не обмежує роботу ринкових механізмів, а, навпаки, сприяє їх більш ефективному функціонуванню, усуваючи провали ринку без значного регуляторного навантаження на бізнес, необґрунтованих обмежень діяльності підприємств.

Особливо необхідним є обмеження адміністративного втручання у діяльність підприємств з боку державних органів та органів місцевого самоврядування. Від такого втручання, насамперед перевірок, особливо потерпають саме заклади торгівлі. За даними Державної регуляторної служби загальна кількість перевірок бізнесу за 2021 рік становить більше 200 тисяч. Зараз діє мораторій на здійснення більшості перевірок, який обмежує їх негативний вплив. Однак у повоєнний період його буде скасовано, тому необхідним є запровадження постійних заходів щодо обмеження адміністративного втручання у діяльність підприємств. Слід мати на увазі, що війна створила «вікно можливостей» для кардинальної зміни принципів і підходів роботи державних органів.

Державна регуляторна служба 1 листопада 2022 року запустила Інспекційний портал – електронну систему, яка буде акумулювати всю інформацію про перевірки підприємців органами контролю. На цьому порталі власник будь-якого бізнесу зможе дізнатися, чи планується перевірка його підприємства, коли вона розпочнеться і скільки триватиме, що саме перевірятимуть та як до неї підготуватися. Органи контролю повинні вносити інформацію про перевірки на портал, і завдяки цьому він буде унікальним джерелом даних. Там можна буде відстежити всі етапи перевірки: як вона проходила, які порушення зафіксовані та які санкції наклали в результаті. Це дасть можливість Державній регуляторній службі аналізувати, як якість роботи відповідних органів влади, так і їхню результативність. На базі порталу Державна регуляторна служба планує запуск пілотного проекту з проведення онлайн перевірок бізнесу.

Потребує вдосконалення система регулюван-

ня цін. Світовий досвід свідчить, що таке регулювання негативно впливає на діяльність підприємств торгівлі, сприяє обмеженню асортименту товарів, що продаються. Тож у сучасних умовах на конкурентних ринках воно здійснюється рідко.

Для оцінки ефективності державного регулювання був проведений аналіз ефективності ухвалених у регіонах України нормативних актів, які обмежували рівень цін на ринках основних продуктів харчування. Він засвідчив про відсутність суттєвих відмінностей рівня цін цих товарів між регіонами, де вони активно регулювалися, та регіонами, де регулювання цін використовувалося рідко [4, с.129-131]. Таким чином, немає підстав для висновку про ефективний вплив відповідних регуляторних актів на цінову ситуацію на ринках продовольчих товарів та досягнення ними соціально корисної мети.

2022 року список продуктів, ціни на які регулює держава, суттєво розширився, що виправдано. Однак після закінчення війни доцільно переглянути цей перелік, поступово обмежуючи масштаби регулювання цін на продовольство. Слід сприяти розвитку конкуренції на цих ринках.

Одночасно необхідно запровадження інструментів селективного регулювання, спрямованих на нівелювання «розривів» товарно-фінансових потоків між переробним та торговельним секторами ринків. Ці розриви виникають внаслідок діяльності роздрібних торговельних мереж.

Швидкий розвиток роздрібних мереж – одна з важливих тенденцій вітчизняної економіки. Як видно з таблиці 3, найбільші продовольчі мережі створили компанії АТБ-маркет та Fozzy Group.

Таблиця 3

Найбільші продовольчі мережі України за кількістю магазинів у 2021 р.

№	Компанія	Мережі	Розташування центрального офісу	Кількість торгових точок	
				2021 р	2020 р.
1.	ТОВ «АТБ-маркет»	АТБ, АТБ express	Дніпро	1314	1201
2.	Fozzy Group	Сільпо, Фора, Fozzy, LeSilpo, Thrash!, Favore	Київ	714	614
3.	Volwest Group	Наш Край, SPAR, Наш Край ЕКСПРЕС	Луцьк	278	281
4.	Арітейл	КОЛО	Київ	252	221
5.	ТОВ ТПК «Львівхолд»	Рукавичка, Під Боком	Львів	185	179

* укладено авторами за даними [5]

Зміни у структурі роздрібної торгівлі призвели до суттєвого підвищення ефективності, зростання культури обслуговування, певного зниження темпів інфляції. Однак торговельні мережі, на відміну від окремих магазинів, мають значну ринкову владу. Вони використовують її, нав'язуючи постачальникам не вигідні для них умови договору, послуги, що не мають цінності для постачальників, перекладаючи на них комерційні ризики, затримуючи платежі за поставлену продукцію тощо.

Проаналізувавши структуру ціни середнього товару у роздрібних торговельних мережах, фахівці Антимонопольного комітету України з'ясували, що витрати на його придбання становлять 55%. Валова маржа складає 45%, в т.ч. торговельна надбавка – 16,5%, вартість додаткових послуг – 6,4%, доходи внаслідок відстрочок платежів – 15,5%, зростання собівартості у постачальників внаслідок перекидання ризиків (повернення товарів, термін придатності яких закінчився, тощо) – 6,6% [6, с.71].

Більшість постачальників не мають можливості під час укладення договору з торговельною мережею впливати на його умови. Навіть великі компанії в деяких випадках відмовляються від співробітництва з роздрібними мережами. Так, у лютому 2021

року компанія АТБ припинила продаж продукції холдинга МХП, провідного виробника курятини. На початку 2022 року АТБ припинила продаж також кондитерських виробів ROSHEN. Щоправда, у березні 2022 року, після початку російської агресії, співробітництво АТБ з цими компаніями було поновлено. Слід мати на увазі, що МХП та ROSHEN активно розвивають власну фірмову торгівлю, однак більшість промислових підприємств не мають такої можливості. Більш сприятливих умов договорів, зокрема скасування певних платних послуг, зазвичай домагаються великі іноземні компанії. Тому політика торговельних мереж сприяє захопленню вітчизняних ринків іноземним капіталом.

Торговельні мережі зловживають ринковою владою також в інших країнах. У документах ЄС такі дії характеризуються як недобросовісні торгові практики (Unfair trading practices, UTP). Вони визначаються як практики, які суттєво відхиляються від сумлінної комерційної поведінки, суперечать принципам сумлінності та чесності та в односторонньому порядку нав'язуються одним торговим партнером іншому [7, с. 2].

Перерозподіл доданої вартості на користь торговельних мереж призводить до розривів товарно-

фінансових потоків між торговим та переробним секторами систем суміжних ринків. Результатом є фінансові втрати учасників логістичного ланцюга, виникнення низки структурних диспропорцій, суттєве зниження ефективності логістичних ланцюжків, уповільнення економічного зростання [8, 9]. Ці процеси відбуваються в ланцюжках постачання низки непродовольчих товарів – насамперед одягу, косметики. Однак найбільшого масштабу недобросовісні торгові практики досягли в ланцюжках постачання продовольчих товарів. Це пов'язано з особливостями цих товарів, оскільки більшість з них має обмежений термін придатності, а чимало швидко псуються.

Така ситуація призводить до зниження конкурентоспроможності суб'єктів господарювання та вимагає втручання держави. 16 лютого 2011 р. було прийнято Директиву 2011/7/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС «Про боротьбу з простроченням платежу в комерційних угодах». Відповідно до неї держави-члени повинні були забезпечити, щоб термін платежу, встановлений у договорі, зазвичай не перевищував 60 календарних днів. Кредитор має право на відсотки за прострочення платежу, компенсацію інших витрат, пов'язаних із несвочасним платежем [10].

17 квітня 2019 року Європейський парламент і Рада прийняли Директиву (ЄС) 2019/633 «Про недобросовісні торгові практики у відносинах між підприємствами у ланцюгу постачання сільськогосподарських та харчових продуктів». Директива забороняє 16 недобросовісних торгових практик. 10 з них є безумовно забороненими: одностороння зміна покупцем умов договору; скасування замовлення та/або поставки швидкопсувних продуктів у короткий термін; оплата пізніше 30 днів за поставлені сільськогосподарські та харчові продукти, які швидко псуються, оплата за поставку інших продовольчих товарів пізніше 60 днів тощо. Інші можуть бути дозволені на підставі чіткого та зрозумілого договору [11]. Слід мати на увазі, що зазначена Директива застосовується до продажів, коли або постачальник, або покупець, або вони обидва зареєстровані у ЄС. Тому українські сільгоспвиробники та підприємства харчової промисловості, що експортують продукцію до ЄС, також отримали захист від недобросовісних торгових практик. Директива є обов'язковою для всіх членів ЄС. Більшість країн ЄС прийняли відповідні законодавчі акти або внесли зміни у прийняті раніше

Водночас законодавство України не регулює граничний термін сплати за поставлені товари. Ряд суб'єктів господарювання зловживають цим. Зокрема терміни розрахунків роздрібних торгових мереж з постачальниками досягають 150 днів.

Народний депутат України Дануца О.А. вніс у Верховну Раду проект Закону «Про внесення змін до Цивільного та Господарського кодексів України щодо приведення у відповідність до законодавства Європейського Союзу в частині вимог до торгівлі на внутрішньому ринку» (реєстр. № 2529 від 4.12.2019). В ньому пропонується визначити, що термін оплати за поставлені продовольчі товари становить не менше десяти календарних днів з дня отримання партії това-

рів, строк придатності яких менше одинадцяти днів; шістдесяті календарних днів з дня отримання партії товарів, строк придатності яких понад десять днів.

У пояснювальній записці до проекту зазначається, що існуючі строки розрахунків між постачальниками та торговельними мережами негативно впливають на конкурентоспроможність вітчизняних підприємств. Прийняття зазначеного законопроекту призведе до більш швидкого отримання постачальниками обігових коштів, що дасть можливість інвестувати їх у розвиток виробництва. Це дозволить також імплементувати у вітчизняне законодавство норми Директиви Європейського Парламенту і Ради 2011/7/ЄС від 16 лютого 2011 року «Про протидію простроченню платежів у торгових операціях».

Хоча вищевказаний проект внесений три роки тому, він не прийнятий навіть у першому читанні. Комітет з питань економічного розвитку та Комітет з питань інтеграції України до Європейського Союзу вважають необхідним відхилити цей законопроект, оскільки, на їх думку, законодавче регулювання строків розрахунків призведе до спотворення принципу свободи договору та обмеження конкуренції між постачальниками. Однак у зазначеній Директиві ЄС, положення якої не бажають імплементувати наші законодавці, наголошується на необхідності заборонити зловживання свободою договору на шкоду кредитору.

У 2015 році фахівці Торгово-промислової палати України розробили проект Правил професійної етики у сфері взаємовідносин між торговельними мережами, що здійснюють свою діяльність з роздрібною торгівлю у неспеціалізованих магазинах переважно продовольчими товарами, та постачальниками.

У проекті, зокрема, передбачено, що термін оплати продовольчих товарів повинен визначатися за такими правилами:

- товари, на які строк придатності встановлено менше ніж 10 днів, підлягають оплаті в строк не пізніше ніж 10 робочих днів з дня прийняття таких товарів суб'єктами господарювання, які здійснюють торговельну діяльність;

- товари, на які строк придатності встановлено від 10 до 30 днів включно, підлягають оплаті в строк не пізніше ніж 30 календарних днів з дня прийняття;

- продовольчі товари, на які строк придатності встановлено понад 30 днів, а також алкогольна продукція, вироблена на території України, підлягають оплаті в строк не пізніше ніж 60 календарних днів з дня прийняття. Будь-які затримки при проведенні розрахунків не допускаються [12]. Торгово-промислова палата України також не вважає обмеження строків розрахунків спотворенням принципу свободи договору.

Слід зазначити, що Директива 2011/7/ЄС застосовується до всіх платежів, які здійснюються як винагорода за комерційні угоди. Тому законопроект не передбачає її імплементування у повному обсязі, що є доцільним.

Необхідно внести зміни до законодавства

України, передбачивши граничний термін розрахунку за комерційними угодами, надавши кредитору право на відсотки за прострочення платежу, компенсацію інших витрат, пов'язаних із несвоєчасним платежем.

У 2021 році до Верховної Ради народними депутатами внесена низка законопроектів, спрямованих на імplementацію положень Директиви ЄС 2019/633, впорядкування взаємовідносин між роздрібними торговельними мережами та їх постачальниками. Однак вони поки не розглядалися. Найбільш досконалим, на наш погляд, є проект Закону «Про захист від недобросовісних торгових практик у відносинах між суб'єктами господарювання у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів» (реєстр. № 6068-2). Водночас він має певні недоліки.

Так, вимоги Директиви ЄС не розповсюджуються на дії покупців з річним оборотом до 2 млн. євро. Доцільно передбачити відповідні норми у зазначеному законопроекті. Повернення непроданих товарів без оплати за ці товари та/або без оплати за їх утилізацію може бути дозволено на підставі чіткого та зрозумілого договору. Враховуючи, що, як з'ясовано вище, такі практики дуже розповсюджені в нашій країні, доцільно заборонити їх. Враховуючи можливість комерційної помсти з боку мереж, необхідно також надійно забезпечити конфіденційність заявників за їх бажанням.

Заборона недобросовісних торгових практик у ланцюгу постачання продовольчих товарів є в Україні значно більш важливою, ніж у країнах ЄС. Це пов'язано насамперед з тим, що масштаб зловживань в цій сфері у нашій країні набагато вищий. За розрахунками Антимонопольного комітету України сукупна ефективна маржа — різниця між доходами та обґрунтованими витратами — українських ритейлерів із переважно продовольчим асортиментом у середньому становила 45%, тоді як польського Eurocash — 10,5%, BİM (Туреччина) — 15,6%, Jeronimo Martins (Португалія, Польща) — 22,3% [13]. Це призводить до суттєвого зростання цін на продовольчі товари. Але якщо в ЄС на продукти харчування припадає в середньому 14% споживчих витрат домогосподарств, то в Україні у 2021 році на них припадало 48%. При цьому внаслідок війни життєвий рівень більшості українців суттєво знизився та частка витрат на продукти харчування зросла.

Потребує вдосконалення система регулювання діяльності ринків. Ще 2001 року Кабінет міністрів схвалив Концепцію вдосконалення функціонування ринків з продажу продовольчих та непродовольчих товарів. Вона передбачала створення умов для поступового перетворення ринків у торговельно-сервісні комплекси, посилення захисту прав учасників торгівлі на ринках, активну підтримку сільськогосподарських товаровиробників шляхом зменшення розмірів орендної плати. Однак з того часу у діяльності ринків мало що змінилося.

Незадовільним є рівень благоустрою на багатьох ринках. Плата за торгові місця постійно зростає. За місця на ринках Одеси потрібно платити 300-400 грн на день. Це призводить до суттєвого зростання

цін на продукти харчування, від чого потерпають насамперед малозабезпечені верстви населення. Високі тарифи за послуги ринків суттєво зменшують доходи селян, і багато хто з них змушений скорочувати виробництво.

Власники ринків пояснюють високі тарифи зростанням витрат, що не зовсім відповідає реальності. Малиновський ринок — єдиний в Одесі, що залишився у комунальній власності. Згідно з рішенням міськвиконкому №128 від 28.04.2016 тариф на послуги із утримання торгового місця на цьому ринку становить 52,8 грн за м² на місяць. Можна підрахувати, що за торгове місце на Малиновському ринку потрібно платити в сто разів менше, ніж за місце такої ж площі на Привозі. При цьому Малиновський ринок є прибутковим, перераховує кошти до міського бюджету.

Свого часу влада спробувала регулювати ціни на послуги ринків. Однак постанова Кабінету міністрів України від 5.03.2009 №278 «Про заходи щодо стабілізації цін за надання послуг та оренду торгових приміщень (площ) у торговельних об'єктах, на ринках із продажу продовольчих та непродовольчих товарів в умовах фінансово-економічної кризи» була визнана незаконною судами.

Наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної податкової адміністрації України, Державного комітету стандартизації, метрології та сертифікації України від 26.02.02 N 57/188/84/105 затверджені Правила торгівлі на ринках. Відповідні правила, що затверджені органами місцевого самоврядування, загалом відповідають цьому наказу. В Одесі вони затверджені рішенням міськради від 15.07.2005 №4221.

Правила торгівлі на ринках, зокрема, передбачають, що на ринку на видному місці встановлюється стенд із рядом документів, у т.ч. тарифів плати за послуги ринків та правил їх надання. Адміністрація ринку при наданні продавцям торгових місць має укладати з ними письмовий договір. Плату за послуги ринку приймають касири та контролери з використанням реєстратора розрахункових операцій та видачею чека. Однак у багатьох випадках все інакше. Тарифи не оприлюднюються, договори не укладаються, плату збирають без касових апаратів. Чимало ринків вносять до бюджету лише невелику частину податків, які мають сплачувати згідно із законом. Це свідчить про незадовільну роботу контролюючих органів — відповідних підрозділів органів місцевого самоврядування, Держспоживслужби, Державної податкової служби.

Існуюче становище є нестерпним під час війни, коли, з одного боку, суттєво знизився життєвий рівень населення, а з іншого, зменшилися доходи державного бюджету. Необхідно змусити ринки використовувати реєстратори розрахункових операцій та сплачувати податки. Для цього доцільно ініціювати перевірки ринків Державною податковою службою. Це обмежить можливості ринків підвищувати тарифи та збільшить доходи бюджету.

Влада не має повноважень регулювати тари-

фи на послуги ринків. Але можна зробити їх прозорими. Доцільно доповнити п.8 Правил торгівлі на ринках абзацом такого змісту: «Тарифи плати за послуги ринків оприлюднюються органом місцевого самоврядування на офіційному сайті». Доцільно також розмістити на офіційному сайті Міністерства економіки інформацію щодо тарифів на послуги, що надаються найбільшими ринками всіх регіонів України, а на сайтах обласних військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування – щодо тарифів на послуги, що надаються ринками відповідних регіонів, міст.

Щоб уникнути швидкого зростання цін на продукти харчування, доцільно більш активне використання економічних методів. Ефективним засобом, що сприяє збільшенню пропозиції продуктів харчування та відносному зниженню цін на них, є створення оптових ринків сільськогосподарської продукції. Про це свідчить світовий досвід та досвід львівського оптового ринку «Шувар». В Одесі працює ринок «Початок», проте він доступний переважно мешканцям селища Котовського та Пересипу. Необхідно стимулювати створення інших оптових ринків сільськогосподарської продукції. Раніше в Одесі проходили ярмарки, де можна було порівняно дешево купити фрукти, овочі, інші товари. Однак останніми роками вони не проводяться. Органи місцевого самоврядування мають частіше проводити такі ярмарки. Високі тарифи на послуги ринків призводять до того, що продукти харчування часто продаються на вулицях, у середині кварталів. Необхідно стимулювати створення міні-ринків у мікрорайонах. Їх можуть створювати, зокрема, органи самоорганізації населення.

Об'єктом селективного регулювання є також «точки» зростання систем вертикально суміжних товарних ринків. У сучасній економіці точками зростання, джерелом багатьох інновацій виступають кластери – сконцентровані на певній території спільноти підприємств та організацій. Кластер виступає як колективний підприємець, який поєднує переваги великого виробництва з гнучкістю, властивою малому бізнесу. У середині кластера розвивається система відносин, заснованих на довірі, що обмежує можливості несумлінних дій, недобросовісних торгових практик.

Усвідомлення урядами ряду країн значення кластерів як унікального засобу підвищення конкурентоспроможності призвело до того, що у них здійснюються масштабні програми підтримки та розвитку кластерів. Україна – одна з небагатьох країн Європи, де така програма відсутня. Розробка та реалізація Державної програми підтримки кластерів в Україні буде сприяти підвищенню конкурентоспроможності промисловості, торгівлі та інших секторів вітчизняної економіки.

Фірмова торгівля збільшує доходи виробників, дозволяє їм краще вивчити попит на свою продукцію, оперативніше реагувати на його зміни. Фірмова торгівля обмежує можливості використання недобросовісних торгових практик. Тому слід стимулювати її розвиток.

Світовий досвід показує, що ефективною

альтернативою державному регулюванню економіки в ряді випадків є саморегулювання бізнесу. Воно забезпечує зниження державних витрат на регулювання, гнучкість і більше врахування інтересів учасників ринку. В розвинених країнах саморегулювання використовується на низці ринків, зокрема в торгівлі. Так, у США саморегулювальна організація Better Business Bureau (BBB) здійснює позасудове розв'язання суперечок між фірмами та споживачами [14]. Фахівці BBB допомагають їм знайти взаємоприйнятне вирішення конфлікту. Якщо цього досягнути не вдається, може бути здійснений арбітраж, під час якого сторони викладають свою точку зору незалежному арбітру, який приймає рішення. На розгляд державних органів передається лише невелика частина суперечок, зокрема, коли фірма не відповідає на звернення BBB або не виконує рішення арбітражу.

Деякі з запропонованих заходів повинні бути здійснені якомога скоріше. Це стосується насамперед посилення контролю над ринками. Треба змусити власників ринків сплачувати податки та зробити прозорими тарифи ринків. Доцільно також впорядкувати взаємовідносини між роздрібними торговельними мережами та їх постачальниками шляхом прийняття з необхідним доопрацюванням законопроекту «Про захист від недобросовісних торгових практик у відносинах між суб'єктами господарювання у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів». Інші заходи доцільно здійснювати після припинення воєнних дій. Вони будуть сприяти повоєнному розвитку вітчизняної економіки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Роздрібна торгівля – один з найбільш динамічних секторів економіки України, що вносить значний внесок до ВВП. В цьому секторі спостерігаються суперечливі тенденції. Зростання концентрації, розвиток роздрібних торговельних мереж сприяє зростанню ефективності, підвищенню культури обслуговування. Водночас мережі активно використовують недобросовісні торгові практики, нав'язуючи постачальникам невідгідні для них умови договорів, затримуючи платежі за поставлену продукцію. Це призводить до «розривів» товарно-фінансових потоків між переробним та торговельним секторами. значних фінансових втрат учасників логістичного ланцюга, насамперед підприємств харчової промисловості та сільгоспвиробників.

Торговельні мережі зловживають ринковою владою також в інших країнах. Однак у ЄС діють Директиви 2011/7 «Про боротьбу з простроченням платежу в комерційних угодах» та 2019/633 «Про недобросовісні торгові практики у відносинах між підприємствами у ланцюгу постачання сільськогосподарських та харчових продуктів», які забороняють низку недобросовісних торгових практик.

Для розвитку торгівлі необхідним є перехід до селективного регулювання, яке передбачає цілеспрямований вплив держави на певні сектори («точки зростання») або «розриви» товарно-фінансових потоків у системах вертикально суміжних товарних ринків. Воно не обмежує роботу ринкових механізмів, а,

навпаки, сприяє їх більш ефективному функціонуванню, усуваючи провали ринку без значного регуляторного навантаження на бізнес. Пропонується обмежити адміністративне втручання у роботу закладів торгівлі, а також поступово скорочувати масштаби регулювання цін. Одночасно доцільно запровадження регулювання в певних сферах, де воно досі не здійснювалося. Зокрема, необхідно встановити граничний термін розрахунків за комерційними угодами та заборонити недобросовісні торгові практики, імплементувавши у вітчизняне законодавство норми Директив ЄС 2011/7 та 2019/633.

Обґрунтовано необхідність та запропоновано шляхи удосконалення системи контролю за діяльністю ринків. Пропонуються заходи, що дозволять зробити тарифи плати за послуги ринків прозорими та змусити власників ринків використовувати реєстратори розрахункових операцій та сплачувати податки. Для прискорення розвитку роздрібно торгівлі пропо-

нується активне використання економічних механізмів: підтримка кластерів, сприяння фірмовій торгівлі. Для зменшення регуляторного тиску доцільно також сприяти створенню у секторі саморегулювних організацій підприємців.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає в розвитку прикладних засад подолання «розриву» товарно-фінансових потоків між торговельним та переробним секторами систем суміжних ринків для формування рівноправних відносин між суб'єктами цих секторів, усунення недобросовісних торгових практик у їх взаємовідносинах за рахунок використання інституційних заходів селективного регулювання відтворювальних процесів на основі досвіду ЄС. Перспективи подальших досліджень полягають у ґрунтовному аналізі досвіду державного регулювання роздрібно торгівлі у країнах ЄС з метою його використання для удосконалення системи регулювання цього сектору в Україні.

Література

1. Мазаракі А.А., Лагутін В.Д., Герасименко А.Г. та ін. Внутрішня торгівля України: монографія / за заг. ред. А.А. Мазаракі. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 864 с. doi: 10.31617/m.knute.2016-935
2. Державна служба статистики України: [Веб-сайт]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 3.01.2023).
3. Буркинський Б.В., Нікішина О.В., Тараканов М.Л., Зеркіна О.О. Селективне регулювання систем товарних ринків в умовах нестабільності: наук. доповідь. Одеса: ДУ ІПЕЕД НАНУ, 2022. 113 с. doi: 10.15673/fie.v14i3.2361
4. Черненко С.О. Конкуренція та ефективність товарних ринків в Україні: Монографія. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. 171 с.
5. Найспритніші у 2021 році: топ-10 українських продуктових мереж за кількістю магазинів і темпам відкриттів. URL: <https://gau.ua/novuni/top-10-fmcg-merezh-2021/> (дата звернення 3.01.2023).
6. Про порушення законодавства про захист економічної конкуренції та накладання штрафу: Рішення Антимонопольного комітету України від 29.04.2015 №182-р. URL: <https://amcu.gov.ua/npas/vityag-iz-rishennya-182-r-vid-29042015> (дата звернення 3.01.2023).
7. European Commission Communication. Tackling unfair trading practices (UTPs) in the business-to-business food supply chain. Strasbourg, 15.07.2014. COM(2014)472. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0472> (дата звернення 3.01.2023).
8. Організаційно-економічні механізми формування ефективної логістики товарних ринків: монографія / Буркинський Б.В., Нікішина О.В., Тараканов М.Л. та ін. Одеса: ІПЕЕД НАНУ, 2021. 264 с.
9. Інституціональні механізми регулювання розвитку логістики товарних ринків: монографія / Буркинський Б.В., Нікішина О.В., Тараканов М.Л. та ін. Одеса: ДУ ІПЕЕД НАНУ, 2022. 274 с.
10. Directive 2011/7/EU of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 on combating late payment in commercial transactions. Official Journal of the European Union L 48. 23.02.2011
11. Directive (EU) 2019/633 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on unfair trading practices in business-to-business relationships in the agricultural and food supply chain // Official Journal of the European Union L 111/59. 25.4.2019
12. Торгово-промислова палата України. Правила професійної етики у сфері взаємовідносин між торговими мережами, що здійснюють свою діяльність з роздрібно торгівлі у неспеціалізованих магазинах переважно продовольчими товарами, та постачальниками. Проект. URL: <http://www.ucci.org.ua/download/EthicsRules170315.pdf> (дата звернення 3.01.2023).
13. Чопенко В. Незговірливий ритейл // Дзеркало тижня, №4 від 6.02. 2015. URL: https://zn.ua/ukr/business/nezgovirliviy-riteyl-_.html (дата звернення 3.01.2023).
14. Kurt D. Better Business Bureau: An Overview and How Its Ratings Work. URL: <https://www.investopedia.com/what-is-the-better-business-bureau-5024818> (дата звернення 3.01.2023).

Стаття надійшла 17.01.2023
Стаття прийнята до друку 31.01.2023
Доступно в мережі Internet 17.03.2023

Nikishyna O.

Doctor of Economics, Senior Researcher
 Head of Department of Market Mechanisms and Structures
 E-mail: ksenkych@gmail.com
 ORCID ID: 0000-0002-7172-3551

Shcherbak A.

Ph.D., Senior Researcher
 Head of Department of Market Mechanisms and Structures
 Institute of Market and Economic & Ecological Research of National Academy of Sciences of Ukraine
 Frantsuzskiy boulevard, 29, Odesa, Ukraine, 65044
 E-mail: av.shcherbak@gmail.com
 ORCID ID: 0000-0002-7607-5266

RETAIL TRADE IN UKRAINE: STATUS, TRENDS AND INSTITUTIONAL WAYS TO IMPROVE SELECTIVE REGULATION

The article contains the results of research on the problems of optimization of state regulation in the retail trade in Ukraine. The trends in the development of retail trade in our country, the most important problems existing in this sector have been determined. The causes and consequences of the existence of unfair trading practices in the relationship between domestic retail chains and their suppliers have been clarified. The changes in the regulatory system in the EU associated with the adoption of Directive 2011/7 of 16 February 2011 on combating late payment in commercial transactions and Directive 2019/633 of 17 April 2019 on unfair trading practices in business-to-business relationships in the agricultural and food supply chain have been researched.

Based on the analysis of the EU experience and the situation in our country, the necessity has been substantiated and the ways of transition to selective regulation of retail trade in Ukraine have been determined. Selective regulation provides for the purposeful influence of the state on the points of growth or gaps in commodity-financial flows in systems of vertically adjacent commodity markets. It has been proposed to limit administrative interference in the work of retail outlets, as well as to gradually reduce the scope of price regulation. At the same time, it is expedient to introduce regulation in certain areas where it has not yet been carried out. In particular, it has been proposed to establish a deadline for settlements under commercial agreements and prohibit unfair trading practices by implementing the norms of EU Directives 2011/7 and 2019/633 into domestic legislation.

The necessity has been substantiated and the ways of improving the system of control over the activities of markets have been proposed. Measures have been proposed to make the rates for market services transparent and to force market owners to use registrars of settlement transactions and pay taxes.

In order to accelerate the development of retail trade, it has been proposed to actively use economic mechanisms: supporting clusters, stimulating the expansion of branded trade, as well as facilitating the creation of self-regulatory organizations of entrepreneurs in the sector.

Key words: retail trade, retail trade chains, selective regulation, unfair trading practices

References

1. Mazaraki, A. A., Lahutin, V. D., & Herasymenko A.H. (2016). *Vnutrishnia torhivlia Ukrainy*. (Mazaraki A. A., Ed.). Kyiv : Kyivskiy natsionalnyi torhovelno-ekonomichnyi universytet. doi: 10.31617/m.knute.2016-935
2. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. (2023). <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Retrieved January 3, 2023).
3. Burkynskiy, B. V., Nikishyna, O. V., Tarakanov, M. L., & Zerkina, O. O. (2022). (rep.). *Selektyvne rehulivannia system tovarnykh rynkiv v umovakh nestabilnosti*. Odesa: DU IREED NAN Ukrainy. doi: 10.15673/fie.v14i3.2361
4. Chernenko, S. O. (2006). *Konkurentsii ta efektyvnist tovarnykh rynkiv v Ukraini*. Kyiv : Kyivskiy natsionalnyi torhovelno-ekonomichnyi universytet.
5. *Naisprytynishi u 2021 rotsi: top-10 ukrainskykh produktovykh merezh za kilkistiu mahazyniv i tempam vidkryttiv*. (2023). <https://rau.ua/novyni/top-10-fmcg-merezh-2021> (Retrieved January 3, 2023).
6. *Pro porushennia zakonodavstva pro zakhyst ekonomichnoi konkuntsii ta nakladannia shtrafu: Rishennia Antymonopolnoho komitetu Ukrainy vid 29.04.2015 №182-r*. <https://amcu.gov.ua/npas/vityag-iz-rishennya-182-r-vid-29042015> (Retrieved January 3, 2023).
7. European Commission Communication. Tackling unfair trading practices (UTPs) in the business-to-business food supply chain. Strasbourg, 15.07.2014. COM(2014)472. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0472> (Retrieved January 3, 2023).

8. Burkynskiy, B. V., Nikishyna, O. V., & Tarakanov, M. L. (2021). *Orhanizatsiino-ekonomichni mekhanizmy formuvannia efektyvnoi lohistyky tovarnykh rynkiv*. Odesa: IPREED NAN Ukrainy.
9. Burkynskiy, B. V., Nikishyna, O. V., & Tarakanov, M. L. (2022). *Instytutsionalni mekhanizmy rehuliuvan- nia rozvytku lohistyky tovarnykh rynkiv*. Odesa: DU IREED NAN Ukrainy.
10. Directive 2011/7/EU of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 on combating late payment in commercial transactions. *Official Journal of the European Union*, L 48. 23.02.2011
11. Directive (EU) 2019/633 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on unfair trading practices in business-to-business relationships in the agricultural and food supply chain. *Official Journal of the Europe- an, Union* L 111/59. 25.4.2019
12. *Torhovo-promyslova palata Ukrainy. Pravyla profesiinoi etyky u sferi vzaiemovidnosyn mizh torhovymy merezhamy, shcho zdiisniuiut svoiu diialnist z rozdribnoi torhivli u nespetsializovanykh mahazynakh perevazhno prod- ovolchymy tovaramy, ta postachalnykamy. Proiekt.* <http://www.ucci.org.ua/download/EthicsRules170315.pdf>. (Retrieved January 3, 2023).
13. Chopenko, V. (2015, February 6). Nezghovirlyvyi ryteil. *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from https://zn.ua/ukr/business/nezgovirlyviy-riteyl-_html (Retrieved January 3, 2023).
14. Kurt D. Better Business Bureau: An Overview and How Its Ratings Work. <https://www.investopedia.com/what-is-the-better-business-bureau-5024818> (Retrieved January 3, 2023).

Received 17 January 2023
Approved 31 January 2023
Available in Internet 17.03.2023

Цитування згідно ДСТУ 8302:2015

Нікішина О.В., Щербак А.В. Роздрібна торгівля в Україні: стан, тенденції та інституційні заходи селективного регулювання // *Економіка харчової промисловості*. 2023. Т. 15, вип. 1. С.3-12.

Cite as APA style citation

Nikishyna, O., & Shcherbak, A. (2023). Retail trade in Ukraine: status, trends and institutional ways to improve selective regulation. *Food Industry Economics*, 15(1), 3-12.